FILOLOGIJA 60, Zagreb 2013

UDK 1:811.163.42
Izvorni znanstveni članak
Primljen 16.V.2013.
Prihvaćen za tisak 20.I.2014.

Mislav Ježić
Odsjek za indologiju i dalekoistočne studije
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Lučićeva 3, HR-10000 Zagreb
mjezic@ffzg.hr

FILOZOFIJA, MIŠLJENJE, KULTURA I JEZIK — NEKA OPĆA RAZMATRANJA

O odnosu filozofije i hrvatskoga jezika mogu se postavljati pitanja na različitim razinama:

- Treba li u Hrvatskoj o filozofiji pisati na hrvatskome jeziku, ili na nekome drugome, svjetskome jeziku, npr. engleskome ili kineskome ili hindskome ili španjolskome? Ili oboje?
- Pripadaju li u hrvatsku filozofiju sva djela hrvatskih auktora, ili samo ona koja su pisana hrvatskim jezikom, ili u nju ulaze i djela stranih i svjetskih auktora prevedena na hrvatski jezik?
- Pripada li hrvatskoj kulturi i hrvatska filozofija ili ne?
- Je li filozofija međunarodna struka u kojoj se treba postizati karijera i scijentometrijski utvrdiva »izvrsnost«, kao npr. u kemiji ili tehnologiji, ili je ona zauzeto misaono bavljenje temeljnim životnim, ontološkim, spoznajnim i ćudorednim pitanjima radi sebe samoga i radi drugih za koje ta pitanja mogu biti bitna? Jesu li to pitanja od osobne ili opće znatnosti, ili oboje?
- Kako se filozofijska pitanja i razlaganja oblikuju u raznim jezicima i kako se prenose s jednoga u druge jezike?
- Što je poticajno, a što ograničavajuće za mišljenje ako se filozofski tekst piše na vlastitu jeziku? Što je poticajno, a što ograničavajuće ako se piše na stranome jeziku?
- Po čem su svjetski jezici svjetski, po čem je vlastit jezik vlastit i prisan, i ima li nešto po čem neki jezik jest ili nije »filozofijski«?

Ovaj rad raspravlja o pojmovima suprotnih jezičnih procesa: jezične mijene i jezičnoga razvoja. Pokazuje kako jezična mijena ugrožava i ograničava mogućnosti jezika, a jezični razvoj stvara i povećava mogućnosti jezika da izrazi kulturne ili duhovne sadržaje, vrijednosti, istančane osjećaje i razrađene misli, uključujući i filozofiju. Oba su procesa oprimjerena na klasičnim europskim jezicima, grčkome i latinskome, i na nekim suvremenima poput francuskoga, engleskoga, njemačkoga i hr-

vatskoga. Ti su jezici tijekom svoje povijesti očitovali jasne znake razgradnje sustava i propadanja u nekim razdobljima, kao i ponovne obnove i bogata razvoja u drugima. Složeno međudjelovanje europskih suvremenih i klasičnih jezika osposobilo ih je da se svi razviju u književne ili standardne jezike u svim funkcionalnim stilovima, ali na različitim osnovama i pomoću različitih jezičnih postupaka i sredstava. Svaki će od tih jezika nastaviti djelovati kao standardni jezik samo ako bude obuhvaćao sve funkcionalne stilove, a ako ne bude, postat će nepodoban za izražavanje i vlastite i međunarodne kulture.
Ovaj rad pokazuje i kako se hrvatski jezik izražuje u području filozofijskoga stila, čak i slobodnije od nekih velikih jezika. Stoga može biti dobrih razloga za hrvatske auktore da o filozofiji pišu na velikim svjetskim jezicima zato da bi postigli profesionalnu karijeru, ili pak da bi svoju poruku prenesli širemu čitateljstvu, ali jamačno ne zato da bi razrađenije ili istančanije izrazili filozofske misli. S druge strane, ima jednako dobrih razloga da pišu na hrvatskome jeziku da bi pridonesli hrvatskoj kulturi, ili da bi promišljali misli na opuštenijи, prirodniji i vjerojatno stvaralački plodniji način.

O odnosu filozofije i hrvatskoga jezika mogu se postavljati pitanja na različitim razinama. Čini mi se da su predlagači ovoga skupa[1] pošli od pitanja: Na kojem se jeziku ili jezicima treba ili može pisati o filozofiji u Hrvatskoj?

Možemo poći od teza: 1. da je filozofija univerzalna, sveopća, i da niti je ograničena na koji jezik, niti mislioci trebaju o njoj pisati samo na nekome određenome jeziku, pa tako ni na vlastitome, u nas hrvatskome, ali ni na određenome tuđem koji nije ništo filozofičniji samo zato što je uporabno raširenији ili čak globalno raširen kao engleski, 2. da je jezik sredstvo priopćavanja i razmjene misli i obavijesti pa je najbolje saobraćati na jeziku ili jezicima onih kojima je priopćavanje namijenjeno, a kojima priopćavatelj vlada, i 3. da filozofijsko mišljenje i razgovor predstavljaju jedan od najzahtjevnijih i najizoštrenijih funkcionalnih stilova u jeziku, znanstveni stil, i da su u njem jedna od najzahtjevnijih podvrsta.

Prva teza potvrđena je u povijesti zapadne i bliskoistočne filozofije kada su se grčka filozofija i znanost stale sustavno prevoditi na syrski pa onda osobito na arapski. Na arapskome se filozofija mogla dalje nastaviti razvijati kao temelj općega razumskoga obrazlaganja i umskoga znanja,[2]

[1] Ovaj je rad izložen na skupu *Filozofija i hrvatski jezik*, održanom 10. svibnja 2013. u Institutu za filozofiju u Zagrebu.

[2] Arapske prijevode shvaća kao dokaz univerzalnosti grčke filozofije Dimitri Gutas 1998.: *Greek Thought, Arabic Culture*, Routledge, London, New York. V. Bučan, Daniel 2013.: *Uvod u arapsku filozofiju*, Split: Filozofski fakultet, Odsjek za filozofiju, 16.

koje je služilo zajednicama arapske ili islamske kulture jednako dobro kao što je prije služilo Helenima. Hrvatska se pak filozofija daleko najvećim dijelom i nije pisala hrvatski, nego latinski, kao i velik dio zapadnoeuropske filozofije. Moguće je, dakle, da filozofi ne pišu svojim jezikom, nego nekim jezikom razvijenijim za filozofsko izražavanje ili uopće znanstveni funkcionalni stil poput latinskoga, ili makar općenitije raširenim i rabljenim poput engleskoga.

Druga teza kaže da se mislilac ili znanstvenik može obraćati svojoj okolini i svojoj kulturi izgrađujući ju stvaralačkim mišljenjem, ili nekoj zajednici koja npr. može biti utoliko šira što je međunarodna, ali je možda stručno uža, posebnija i društveno izdvojenija u auktorovoj sredini, a možda i drugim sredinama. Filozofija se može shvaćati kao osobni životni poziv, ili kao intelektualna zauzetost u zajednici, a može i kao znanstvena struka koja se obraća samo stručnoj zajednici. Ovisno o tome želi li mislilac ili stručnjak graditi kulturu svoje sredine, ili davati znanstvene prinose o filozofiji međunarodnim stručnim krugovima, birat će i jezik kojim će pisati. Naravno, ne isključuje se mogućnost i da se filozof intelektualno stane zauzimati za etičke ili druge svrhe i u međunarodnoj zajednici, ili da se odluči pokušati stvaralački obogaćivati međunarodnu kulturu svojim prinosima. Uspjeh će ovisiti o onome što može ponuditi i o tome koliko stvaralački misli i uspijeva k tomu izraživati svoje misli na jeziku koji je izabrao.

Treća teza proizlazi iz toga što su u filozofiji mišljenje i izražavanje duboko prepleteni pa, ako i ne mislimo da jezik uvjetuje mišljenje i nazor na svijet, kako je mislio Benjamin Lee Whorf,[3] a za to su mu nekoga povoda dali veliki jezični mislioci Wilhelm von Humboldt[4] i Edward Sapir[5] iako to nisu tako određeno izrazili, ipak možemo reći da ima oblika filozofijskoga mišljenja koji zahtijevaju primjeren stupanj razvoja jezika da bi ih mogao izraziti, kao i to da ima pojava u jeziku kojima on kao sustav zna-

[3] Whorf, Benjamin Lee (1956.), *Language, Thought and Reality*. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf, ed. by John B. Carroll, Cambridge MA, Massachusetts Institute of Technology (MIT).

[4] Humboldt, Wilhelm von (1835.), *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts*, Berlin (repr. Ewald Wasmuth 1935., Berlin, s varijantama i pogovorom); v. i *Wilhelm von Humboldt's gesammelte Werke*, VI. Bd. (1848.), herausg. von Carl Brandes (Vorw. Alexander von Humboldt), Berlin, Verlag von G. Reimer, 1—425.; *Wilhelm von Humboldts Werke*, herausg. von Albert Leitzmann, VI. Bd. (1907.), Berlin, Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften, B. Behr's Verlag, 111—304.

[5] Sapir, Edward (1921., 1949.), *Language. An Introduction to the Study of Speech*, New York and London, A Harvest / Harcourt Brace Jovanovic Book.

kova usmjerava mišljenje na različite načine. Da bi se moglo filozofski izražavati na nekome jeziku, on se mora osposobiti da omogući izražavanje nekoga ili različitih načina mišljenja, svakoga načina mišljenja koji se na njem želi izraziti.

**

Jezici se prepušteni sebi, ako se ne njeguju i čuvaju, mijenjaju, i to počinje na najnižoj razini glasova, a odražuje se sve do najviših razina skladnje, rječnika i stilistike. Kada se zbog nemarne uporabe nekoga jezika u neobrazovanijim slojevima društva, a još više zbog širenja jezika na novu zajednicu govornika, npr. latinskoga prvo na Kelte, Gale, a zatim na Germane, recimo Franke, stanu događati glasovne promjene, u ovome slučaju — gubitak svih slogova u riječima osim prvoga i naglašenoga, nastaje od *bonitatem* francusko *bonté*, od *matutinum* fr. *matin*, od *securitatem* fr. *sûreté*, ili od *liberare* fr. *livrer*. Zbog gubitka nenaglašenih slogova od latinske sprezidbe *amo, amas, amat* gubi se dobrim dijelom u francuskome sprezidba i dobiva uvijek isto [*ɛmə*] (u pismu se još 2. l. *aimes* razlikuje od 1. i 3. *aime*), pa se moraju dodavati lične zamjenice da označe lice glagola. Posljedice glasovne mijene pojavljuju se, dakle, prvo u morfologiji, a zatim u sintaksi, s time da se dijelom sintakse (npr. sintagma: zamjenica + glagol) zamjenjuju izgubljeni oblici (npr. gl. lica). Urušavanje glagolskih oblika dovodi i do gubitka vremena, npr. futura *amabo* i perfekta *amavi*, pa se zamjenjuju sintagmama koje se pretaču u novoskovane glagolske oblike: *j'aimerai* 'ljubit ću' i *j'ai aimé* 'ljubio sam', kojima bi se vulgarnolatinski predlošci mogli dočarati rekonstrukcijama: **amare habeo* i **habeo amatum*. Slično se događa i sa sklonidbom. Uz glasovne mijene s posljedicama u jezičnome izrazu, dolazi i do značenjskih pomaka u rječniku, često do degradacije, tako da *livrer* više ne znači 'osloboditi' kao *liberare*, nego 'otposlati' i sl. Isto se tako može dogoditi da se riječi višega stila izgube, barem u izvornome značenju, kao *caput* 'glava' ili *equus* 'konj', a zamijene ih u vulgarnome latinskome one iz nižega registra, npr. *testa* 'bundeva' koja postane fr. *tête* 'glava', ili *caballus* 'kljuse' koji postane fr. *cheval*.[6] U tome se slučaju takve riječi iz nižega registra promaknu u viši, pa se čak i vitez zove *chevalier*, a to ne znači više samo 'kljusar' nego već 'konjanik', dakle aristokratski ratnik. Ukratko, prepušteni sebi, jezici se mijenjaju, gube crte prijašnjega ustroja pa ih nastoje nadoknaditi novim jezičnim sredstvima. No ta mijena nije razvoj, kako se često, pod ideološkim utjecajem evolucionizma i darvinizma nepromišljeno kaže, nego propadanje i nadoknađivanje izraza za ono za što se izgubio. Tko bi pri zdravu razumu rekao da

[6] Adamović, Julije 1939, 9. izd.: *Francuska gramatika / Grammaire française. Cours supérieur*, prir. Ježić, Slavko, Zagreb: Narodna knjižnica, 292—300.

se je *eau* »razvilo« od *aqua*, ili *a* »razvilo« od *habet*?

Razvoj je u jeziku nešto posve drugo: srednjovjekovni, pa renesansni i, osobito, klasični pisci 17. stoljeća razvili su francuski u književni jezik, a tada im je za pomoć osnovana i najuglednija ustanova učenosti, Francuska akademija, i druge njoj srodne akademije koje su stale njegovati francuski jezik i književnost, kulturu i znanost na njem, dakle sve funkcionalne stilove po kojima neki jezik postaje književni ili standardni jezik.

Romanski su jezici izvrstan primjer jer im dobro poznajemo jezik pretka ili mater — latinski. No slično je i s engleskim iako pragermanski nemamo posvjedočen. Suvremeni je engleski, nakon niza glasovnih promjena, gotovo potpuno izgubio sklonidbu (osim oznake za množinu) i sprezidbu. Engleski glagoli kao *sing* imaju samo pet razlikovnih oblika u standardnoj uporabi (*sing, sings, sang, singing, sung*), dok njemački glagoli kao *singen* imaju još uvijek šesnaest. No staroengleski ih je imao mnogo više nego suvremeni njemački, a isto vrijedi i za druge starije germanske jezike poput gotskoga i starovisokonjemačkoga. S druge strane, staroengleski nije posuđivao strane riječi nego kovao svoje. U međuvremenu se stanje posve izmijenilo. Jedan je od najznatnijih udaraca staroengleskomu zadalo zauzeće Britanije od Normana koji su već u Normandiji preuzeli starofrancuski kao jezik svoje kulture. Već su prije Angli i Sasi preuzeli neke riječi od domaćega stanovništva, britanskih Kelta, a i od Danaca koji su vladali dijelovima Britanije, ali nakon normanskoga osvojenja ušao je u engleski čitav rječnik vladanja i upravljanja iz francuskoga, npr. za sutca, porotu ili zatvor: *jugde, jury, goal* / *jail,* ili za plemstvo, baruna, markiza, vojvodu: *baron, marquis, duke* — od engleskih je plemićkih naslova ostao jedino *earl* 'grof', ali mu je žena postala *countess* 'grofica'. Engleski je bio degradiran na jezik razvlaštenih i neobrazovanih podanika: seljaka, ratara i pastira. Anglosaksonci su na engleskome pasli ovce, svinje ili krave i telad: *sheep, swines*, ili *cows* i *calfs*, a nisu smjeli loviti divljač: *deer*, a Normani su na francuskome jeli janjetinu, svinjetinu, govedinu i teletinu: *mutton*, *porc*, *beef* i *veal*, a sami su si pribavljali meso divljači: *venison*.[7] Čak je kralj Rikard Lavljega Srca pjevao trubadurske pjesme francuski, pa i provansalski, a samo je legendarno upamćeni Robin Hood govorio engleski. Sociolingvistička situacija bila je triglosija sa staleški i funkcionalno raspodijeljenim stilovima između pučkoga engleskoga, normanskoga francuskoga i crkvenoga latinskoga. Pojednostavljeno govoreći, rad, vlast i duh ili učenost imali su — ne samo različite jezične funkcionalne stilove u Engleskoj, nego su se izražavali i različitim jezicima. S vremenom je ipak jezik pretežitoga pučanstva u Engleskoj, engleski, prevladao i inkor-

[7] Bradley, Francis 1927: *The Making of English*, London: Macmillan and Co., 85—97.

porirao nasljeđe tih različitih funkcionalnih jezika u svoje funkcionalne stilove. Dodatno je obogaćena i oplemenjena latinska sastavnica engleskoga nakon razdoblja humanizma, kada su se stali moćno razvijati književnost, a potom postupno i filozofija i znanost na engleskome. Ta je latinska sastavnica pokrpala mnoge rupe i obradila mnoga polja u opustošenome, obezvlaštenome i nenaobrazbenome engleskom tako da se njime bez nje uopće ne bi mogao voditi intelektualni razgovor. U jeziku s jedva još živom morfologijom i tvorbom, ne bi se bez latinskoga mogli izreći ni danas neutralni (svojevremeno samo znanstveni) pridjevi od naziva domaćih životinja: »krava« je *cow*, ali »kravlji« ili »govedski« je *bovine*, »pas« je *dog*, ali »pseći« je *canine*, »mačka« je *cat*, ali »mačji« je *feline*, pa i »čovjek« je *man* (žena: *woman*), a »ljudski« ili »čovječji« je *human* (muški: *masculine* ili franc. *male*; ženski: *feminine* ili franc. *female*) itd. Naravno da se bez latinske sastavnice na engleski ne bi mogao prevesti nijedan ozbiljan filozofijski tekst, a ni raspravljati na njem o filozofijskim pitanjima.

To, međutim, znači da engleski ne bi mogao služiti kao jezik za intelektualne potrebe, nakon svega što mu se dogodilo od 11. do, recimo, 15. stoljeća, da nije inkorporirao znatan latinski rječnik, a i grčki sadržan ili stiliziran u njem. A to pak znači da latinski nije svojevremeno postao razvijenim književnim jezikom, ne bi mogao ni poslužiti engleskomu da se razvije posuđivanjem velikoga dijela rječnika iz latinskoga. Razvoj europskih jezika u smjeru književnih jezika kojima će se moći ne samo pjevati epske i lirske pjesme i upravljati jednostavnim plemenskim zajednicama, nego i upravljati složenom urbaniziranom zajednicom, pisati zakone, pisati prozu, raspravljati o spoznaji, razvijati filozofiju i znanosti, počeo je u grčkome. O razvijenosti grčkoga za poeziju rano svjedoče homērski epovi, a zatim melička lirika i dorska korska pjesma. Od najranijih mislilaca za koje znamo pa do Platōna i Aristotela razvio se grčki jezik do tolike misaone istančanosti da je mogao izraziti i najtanje misaone razlike. Latinski je počeo kao jezik seljaka i vojnika, no uskoro je susret s grčkom kulturom stao tako preobražavati rimsku kulturu da je stao razvijati i latinski jezik. Nakon bitke kod Pydne 168. i od vremene Publija Cornelija Scipiona Aemiliana Afričkoga i kruga njegova, dakle od sredine 2. st. pr. Khr. Rimljanima se čak i panteon helenizira, a što Grci, što Rimljani heleniziraju i latinski jezik, ali uglavnom ne posuđenicama, nego novotvorenicama. Mnogi, a osobito Marc Terentij Varron i Marc Tullij Ciceron, te najbolji pjesnici, govornici i pisci, kuju u latinskome izraze za pojmove nove kulture: od opisa jezika do filozofijskih pojmova. Vrlo su zoran primjer gramatički nazivci za vrste riječi, τὰ μέρη τοῦ λόγου, latinski: *partes orationis* , ὄνομα : *nomen*, ἀντωνυμία : *pro-nomen*, ῥῆμα : *verbum*, ἐπίρρημα : *ad-verbium*, πρόθεσις

: *pro-positio*, συνδεσμός : *con-iunctio* itd. A od filozofijskih pojmova, τὸ ὄν : *ens*, τὸ εἶναι : *esse*, ἡ οὐσία : *essentia*, τὸ ἴδιον : *proprium*, τὸ συμβεβηκός : *ac-cidens*, τὸ γένος : *genus*, ἡ διαφορά : *dif-ferentia*, ἡ ὑπόστασις : *substantia*, μορφή : *forma*, : εἶδος : *species* itd. Sve su to prevedenice koje jasno odražuju svoj grčki uzor.

Da rimski auktori nisu tako marno kovali nazivlje, ne bi se mogla u Rimu razviti (retorika, dijalektika ili) filozofija, i kasnije nastaviti na Zapadu na latinskome od patristike i skolastike do racionalizma u 17. st. i dalje. Oni moderni europski jezici koji imaju tako živu tvorbu riječi da to latinsko (i dijelom grčko) nazivlje mogu prekovati u svoj izričaj tako i čine: osobito njemački i slavenski jezici, a među njima i hrvatski; tako navedenim pojmovima odgovaraju: *das Seiende, suće* i *biće, Sein, bitak, Wesen, sućina (suština)* i *bit, Eigenschaft, svojstvo, Akzidens* / *das Hinzukommende, pripadak* i *prigodak, Gattungsbegriff* / *das Allgemeine, opće* i *rod, Differenz* / *Unterschied, razlika, Substanz* / *Wesen, supstancija, sućanstvo, biće* ili *podstava, Form* / *Gestalt* ili *Art* / *Gattung, oblik* ili *vrsta*. Oni jezici koji nemaju žive tvorbe riječi moraju posuđivati latinske riječi, kao francuski: (*être, Être*), *essence, propriété* / *qualité, accident, (genre), différence, substance, forme, (espèce)*, i engleski, gotovo jednako: (*being*) *entity*, *(Being/ to be), essence, property, accident, genus, difference, substance, form, species* itd.

Na slavenskim se je jezicima stalo razvijati filozofsko i teološko nazivlje onda kada su bizantijski misionari, braća Kyrill i Methodij i njihovi učenici stali prevoditi tekstove vjerskoga, teološkoga i filozofijskoga sadržaja na staroslovjenski. U njihovoj je tradiciji nastao prvi slavenski filozofijski spis sačuvan u Svjatoslavljevu zborniku iz 1073. godine. Tu se tumače Aristotelove *Kategorije* i Porphyrijeva *Eisagogé*. Taj je zbornik, međutim, prvi put bio sastavljen za cara Simeona oko 920. godine u Bugarskoj.[8] Među auktorima tekstova u Zborniku ističu se Basilij Veliki, Athanasij Alexandreijski, Justin Filozof, Anastasij Sinajski, Ioann Damaščanin, Maxim Confessor i Theodor Raithuski. Osobito su filozofski i terminološki zanimljivi tekstovi Theodora Raithuskoga. Slavenski nazivci u toj tradiciji nisu posuđenice i, naravno, nisu prevedenice s latinskoga, nego s grčkoga. Mogu se naći potvrđeni svi prije navedeni pojmovi u slavenskome liku, redom: *sǫšte, bytьje/ byti, sǫštije, svoistvo* / *svoitь, sъlučai, rodъ, različьje, sobьstvo, obrazъ, vidъ* itd.[9]

Nije nezanimljivo usporediti kako prevodi Aristotelove kategori-

[8] Knežević, Anto 1988: Počeci filozofije u Slavena, u: *Filozofija i slavenski jezici*, Biblioteka Filozofska istraživanja 6, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 57—82.

[9] Knežević, Anto 1991: *Najstarije slavensko filozofsko nazivlje*, Biblioteka Filozofska istraživanja 40, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 176—177 i 205—245.

je Theodor Raithuski u 10. stoljeću: *sǫštьje, količьstvo, kačьstvo, je kъ tomu, kъde, kъgda, tvoriti, stradati, ležati, iměti*. Vrijedi to usporediti s time kako te kategorije prevodi Vinko Pacel u 19. stoljeću: *tvarnost, kolikoća, kakvoća, poměr(nost), prostornost, vrěme, kako děluje, šta ili kako tèrpi, město, šta ima*.[10] Iako se primjećuje veći odmak od Aristotelovih nazivaka, Pacel također sve prevodi slavenskim izrazima bez posuđenica, a dijelom u ćirilometodskoj tradiciji. Još je zanimljivije kako iste pojmove prevodi Josip Stadler: *biće u sebi, kolikoća, kakvoća, odnos, gdje, kada, djelovanje, trpljenje, položaj, ruho*.[11] Osim posljednjega (*ruho* = *habitus*!), to su nazivci koji su i danas u uporabi, a također nema posuđenica. Iako su se nazivci promijenili, očuvalo se ćirilometodsko načelo da ne bude posuđenica. U tome je smislu hrvatsko klasičnofilozofijsko nazivlje preko ćirilometodske tradicije bliže grčkomu izvorniku nego francusko ili englesko koje ima latinski kao posrednika.

Odmah treba napomenuti, da se ne bi krivo shvatilo, što vrijedi za prevođenje grčke filozofije, ne mora nužno jednako vrijediti za prevođenje filozofije s latinskoga, osobito skolastičke ili racionalističke. Ako se tu nađe potreba za većom bliskošću latinskomu izvorniku, hrvatski sa svojom trojezičnom kulturnom baštinom uvijek ima jednako blizak dostup latinskomu rječniku kao i francuski ili engleski. Ako se iz dobrih razloga zaključi da je pojam *substantia* u Thome Aquinskoga ili Spinoze bolje prevoditi kao *supstancija* nego kao *sućina*, ili *bit*, ili slično, takva je opcija hrvatskomu posve otvorena. Razlika između hrvatske trojezičnosti i engleske trojezičnosti ipak je bitna: u hrvatskome to nije bila funkcionalna triglosija jer su latinisti i glagoljaši nosili dvije načelno ravnopravne, ako i ne posve plodnošću usporedive, tradicije koje su obje imale i svoju liturgijsku i književnu i pravnu ili upravljačku sastavnicu. Glagoljaši su služili misu baš kao i latinaši, a nerijetko je isti svećenik govorio misu slovinski ili latinski, prema prilici, a Frankapani i Šubići pisali su slovinski glagoljicom kao što su pisali i latinski latinicom. Usto su svi oni ujedno govorili i živi hrvatski (na nekome od narječja). Slično je s engleskim slučajem samo to što je uzajamna usporednost latinskoga i staroslovjenskoga / slovinskoga i djelomična komplementarnost njihova s hrvatskim na njegovim narječjima na kraju pretočena u funkcionalne stilove u hrvatskome, kao i u engleskome. No to je pretakanje bilo manje materijalno, manje pretakanje riječi dvaju različitih jezika u treći (latinske su riječi često prevođene, a staroslovjenske glasovno prilagođene, prestilizirane), a više dubinsko, strukturalno: dva su

[10] Pacel, Vinko 1868.: *Logika ili misloslovje*, Zagreb, 44. V. Knežević 1988., 167.

[11] Stadler, Josip 1904.—1915.: *Filosofija* (šest knjiga): Logika; *Kritika ili noetika; Opća metafizika ili ontologija; Kosmologija; Psihologija; Naravno bogoslovlje*, Sarajevo, knj. 1, 30—33. V. Knežević 1988., 167—168.

se klasična jezika prestilizirala na govorni hrvatski u svakome od narječja, semantički i sintaktički ustroj latinskoga i staroslovjenskoga obogatio je hrvatski književni jezik, dajući mu razne sastavnice i stilske registre. A poslije toga su se književnost, pismenost i javni govor na čakavskome i kajkavskome narječju postupno, a u 19. stoljeću u hrvatskim filološkim školama i sustavno — glasovno, naglasno i morfološki — prestilizirali na treće, najplodnije i najzastupljenije — novoštokavsko. No dubinska struktura sintakse i semantike na tome novoštokavskome nije narječna novoštokavska, nego klasična: i staroslovjenska / slovinska i latinska. Zbog toga su književnomu hrvatskomu staroslovjenski / slovinski i latinski dva izvora iz kojih uvijek može po potrebi crpiti izražajne obrasce i rječnik, kao što je nekada biskup, kako govori pariški profesor Juraj Slavonac u 14.—15. stoljeću, mogao čitati misu slovinski ili latinski, kako je htio. No ako stoga hrvatski može za filozofiju na latinskome rabiti i latinske nazivke ako se to pokaže prikladnijim, za prijevod i tumačenje filozofije na grčkome ne ovisi o latinskome posredovanju. A ne ovisi stoga ni u svaralačkom filozofijskom mišljenju.

Bitno je shvatiti da francuski ili engleski nisu zato otvoreni i bogati jezici jer prihvaćaju bogatsvo latinskih riječi, jer to bogatstvo mogu prihvaćati koliko hoće i govornici svih drugih jezika, a svakako i hrvatskoga, nego da jezici poput francuskoga i engleskoga moraju graditi svoj civilizacijski i intelektualni rječnik uvelike (i) na latinizmima jer ne mogu više sami tvoriti nove riječi vlastitim jezičnim tvorbenim sredstvima. Stoga nisu njemački ili slavenski jezici niti zatvoreniji niti manje kultivirani ako rabe mnogo manje posuđenica, nego im to ne treba jer još imaju žive mehanizme tvorbe riječi. Prednost je posuđenica djelomična međunarodna ujednačenost izraza među jezicima koji tako čine (uz ostalo, tzv. europeizmi; ipak, posuđenice se ne rabe u raznim jezicima uvijek u posve istome smislu). Prednost je tvorbe nazivlja iz vlastitih jezičnih sredstava znatno veća prisnost između jezika i mišljenja i veća, ili bar dublja, razumljivost tako izraženih misli na jezicima koji mogu tako graditi nazivlje.

Povijest nam pojedinih jezika utoliko pokazuje razloge za današnju strukturu njihova rječnika i nazivlja. Nije stoga opravdano, nego je neobrazovano tražiti da se hrvatski ili drugi tvorbeno živi jezici ponašaju kao engleski ili francuski i osuđivati stvaranje novih riječi po ovjerenim tvorbenim obrascima, gotovo kao oblik nacionalizma, jer tako govore oni koji o povijesti jezika malo znaju i malo razumiju, a govore to iz ideoloških predrasuda. To je izraz nedovoljne naobrazbe i s njome povezane nesnošljivosti.

S druge strane, različiti načini na koje se jezici razvijaju obogaćujući,

uz ostalo, svoje nazivlje, neki izgradnjom vlastitim jezičnim sredstvima, a neki posuđivanjem biranih riječi iz civiliziranih, osobito klasičnih, jezika, pokazuje da se svi jezici s razvitkom kulture i civilizacije razvijaju, kao što se s njihovim slabljenjem zapuštaju i time brže mijenjaju i degradiraju, te da se na svim razvijenim jezicima sve može uspješno izraziti. I jedino dok se na njima sve to može uspješno izraziti, oni jesu i ostaju književni i standardni jezici. Kada se ta sposobnost izgubi, prestaju to biti. A kako postižu tu standardnost, to ovisi — kao što su navedeni primjeri trebali ilustrirati — o njihovoj političkoj, socijalnoj i kulturnoj povijesti, te se ona mora razumjeti da se znade cijeniti njihova kulturološka raznolikost. Ako se ta povijest i geneza ustroja nekoga jezika i njegova rječnika ne razumije, lako se stvaraju neprimjereni stereotipi, čak i među jezikoslovcima, a oni mogu stvarati predrasude i nesnošljivost. Ako se ona pak razumije, svakomu jeziku valja dopustiti da se razvija na sebi najprimjereniji način na dobro kulture koju izražuje i poradi raznolikosti i bogatstva kultura u svijetu.

**

Pogledajmo što to znači na jednome primjeru prijevoda odlomka iz Aristotelove *Metafizike*. Iako će ovaj dio rada ličiti na *Stilske vježbe* Raymonda Queneaua, dat će nam građu za pouzdanu provjeru naših teza te ih opovrći ili dokazati:

> [1017α] ... τὸ ὂν λέγεται τὸ μὲν κατὰ συμβεβηκὸς τὸ δὲ καθ᾽ αὑτό, κατὰ συμβεβηκὸς μέν, οἷον τὸν δίκαιον μουσικὸν εἶναί φαμεν καὶ τὸν ἄνθρωπον μουσικόν [10]... καθ᾽ αὑτὰ δὲ εἶναι λέγεται ὅσαπερ σημαίνει τὰ σχήματα τῆς κατηγορίας: ὁσαχῶς γὰρ λέγεται, τοσαυταχῶς τὸ εἶναι σημαίνει. ἐπεὶ οὖν τῶν [25] κατηγορουμένων τὰ μὲν τί ἐστι σημαίνει, τὰ δὲ ποιόν, τὰ δὲ ποσόν, τὰ δὲ πρός τι, τὰ δὲ ποιεῖν ἢ πάσχειν, τὰ δὲ πού, τὰ δὲ ποτέ, ἑκάστῳ τούτων τὸ εἶναι ταὐτὸ σημαίνει.
>
> [1017β] ... οὐσία λέγεται τά τε ἁπλᾶ σώματα, οἷον γῆ καὶ πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ ὅσα τοιαῦτα, καὶ ὅλως σώματα καὶ τὰ ἐκ τούτων συνεστῶτα ζῷά τε καὶ δαιμόνια καὶ τὰ μόρια τούτων: ἅπαντα δὲ ταῦτα λέγεται οὐσία ὅτι οὐ καθ᾽ ὑποκειμένου λέγεται ἀλλὰ κατὰ τούτων τὰ ἄλλα.... : ἔτι τὸ τί ἦν εἶναι, οὗ ὁ λόγος ὁρισμός, καὶ τοῦτο οὐσία λέγεται ἑκάστου.[12]

Evo kako taj odlomak izgleda u latinskome prijevodu velikoga humanista kardinala Basilija Bessariona (Bekker, sv. 3, 1831.):

> Ens dicitur aliud secundum accidens, aliud per se. secundum accidens quidem, ut iustum musicum esse dicimus et hominem musicum... per se vero esse dicuntur, quaecunque significant praedicationis figuras. quoties enim dicuntur, toties ipsum esse significant. cum ergo eorum quae praedicantur, quaedam ipsum quid est significent, quaedam quale, quaedam quan-

[12] Ross, W. D. (ed.) 1924.: Aristotle. *Aristotle's Metaphysics*, Oxford: Clarendon Press.

> tum, quaedam ad aliquid, quaedam facere aut pati, quaedam ubi, quaedam quando, horum cuique idem ipsum esse significat.
>
> Substantia dicuntur et simplicia corpora, ut terra ignis aqua et quae talia sunt, et universaliter corpora, et quae ex his consistunt animalia et daemonia, ac eorum particulae. haec vero omnia dicuntur substantia, quoniam non dicuntur de subiecto sed de eis cetera... item quod quid erat esse, cuius ratio definitio est, et hoc uniuscuiusque substantia dicitur.[13]

Tu se izrazi κατὰ συμβεβηκός i καθ᾽ αὑτό prevode *secundum accidens* i *per se*, τὰ σχήματα τῆς κατηγορίας prevode se kao *figurae praedicationis*, τί ἐστι, ποιόν, ποσόν, πρός τι, ποιεῖν, πάσχειν, πού, ποτέ prevode se kao *quid est*, *quale*, *quantum*, *ad aliquid*, *facere*, *pati*, *ubi*, *quando*; napokon, οὐσία i τὸ τί ἦν εἶναι prevode se kao *substantia* i *quod quid erat esse* te ὁρισμός kao *definitio* i λόγος kao *ratio*. Doimlje se vjernost prijevoda i nazivlja u njem, moglo bi se reći: vidi se da je preveo učeni Grk koji se okretno izražuje na latinskome.

A evo kako mogu izgledati njemački prijevodi. Prvo prijevod J. H. von Kirchmanna:[14]

> Das Seiende wird theils nebenbei, theils an sich ausgesagt. Nebenbei, z. B., wenn man sagt: der Gerechte sei gebildet, oder der Mensch sei gebildet... Für sich seiend heisst Alles, was eine der Kategorienformen bedeutet; nach so vielen Kategorien es ausgesagt wird, ebenso viel Bedeutungen hat das Sein. Da nun von den Kategorien eine das, was etwas ist, bedeutet, eine andere die Beziehung, ferner andere das Thun oder das Leiden, oder das Wo, oder das Wenn, so bedeutet das Sein dasselbe, was diese Kategorien bedeuten.
>
> Ein Selbstständig-Seiendes heissen theils die einfachen Körper, wie die Erde, das Feuer, das Wasser und andere dieser Art, theils die Körper überhaupt, theils die aus diesen bestehenden lebenden Wesen und göttlichen Dinge und die Theile von diesen... Alles dies heisst ein Selbstständig-Seiendes, weil es nicht von einem Anderen ausgesagt wird, sondern das Andere von ihm... Ferner bedeutet das Selbstständige das wesentliche Was der Dinge, dessen Bestimmung der Begriff ist; auch dies heisst das Seiende bei jeder Sache.

Tu se izrazi κατὰ συμβεβηκός i καθ᾽ αὑτό prevode *nebenbei* i *an sich*, τὰ σχήματα τῆς κατηγορίας prevode se kao *Kategorienformen*, τί ἐστι, ποιόν,

[13] Bekker, August Immanuel (ed.) 1831.: *Aristoteles latine interpretibus variis*. Edidit Academia Regia Borussica: Officina Academica.

[14] Kirchmann, J. H. von (prijevod i tumačenja) 1871.: *Die Metaphysik des Aristoteles*, Berlin: L. Heimann, 243—250.

ποσόν, πρός τι, ποιεῖν, πάσχειν, πού, ποτέ prevode se kao das, *was etwas ist, die Beziehung, das Thun, das Leiden, das Wo, das Wenn*; napokon, οὐσία i τὸ τί ἦν εἶναι prevode se kao *ein Selbstständig-Seiendes* i *das wesentliche Was der Dinge* te ὁρισμός kao *Bestimmung* i λόγος kao *Begriff*.

Zanimljivo je i kako Hermann Bonitz[15] prevodi taj odlomak:

> Das Sein wird teils in akzidentellem Sinne ausgesagt, teils an sich. In akzidentellem Sinne sagen wir z. B. »der Gerechte ist gebildet«, und »der Mensch ist gebildet«... Sein an sich sagt man in so vielen Bedeutungen, wie es Formen der Kategorien gibt; denn so vielfach diese ausgesagt werden, so viele Bedeutungen des Seins bezeichnen sie. Da nun die Kategorien teils ein Was bezeichnen, teils eine Qualität, teils eine Quantität, teils eine Relation, teils ein Tun oder Leiden, teils ein Wo, teils ein Wenn, so hat mit jeder derselben das Sein gleiche Bedeutung.
>
> Wesenheit heißen die einfachen Körper, z. B. Erde, Feuer, Wasser und was dergleichen mehr ist, und überhaupt die Körper und die aus ihnen bestehenden lebenden Wesen und die göttlichen Dinge, die Himmelskörper, und ihre Teile. Alles dies heißt Wesenheit, weil es nicht von einem Substrat ausgesagt wird, sondern vielmehr das andere von ihm... Ferner wird auch das Wesenswas, dessen Begriff Wesensbestimmung ist, Wesenheit jedes Dinges genannt.

Tu se izrazi κατὰ συμβεβηκός i καθ᾽ αὑτό prevode *in akzidentellem Sinne* i *an sich*, τὰ σχήματα τῆς κατηγορίας prevode se kao *Formen der Kategorien*, τί ἐστι, ποιόν, ποσόν, πρός τι, ποιεῖν, πάσχειν, πού, ποτέ prevode se *ein Was, eine Qualität, eine Quantität, eine Relation, ein Tun oder Leiden, ein Wo, ein Wenn*; napokon, οὐσία i τὸ τί ἦν εἶναι prevode se kao *Wesenheit* i *das Wesenswas* te ὁρισμός kao *Wesensbestimmung* i λόγος kao *Begriff*.

Prijevod je interpretativniji od Kirchmannova, ali mu je dosta blizak. Ne zaboravlja *Qualität* i *Quantität*, umj. *das, was etwas ist* ima samo *ein Was*, umj. *Beziehung* ima latinizam *Relation*. Druge su kategorije jednako prevedene. Nadalje, za razliku od Kirchmannovih prijevoda *ein Selbstständig-Seiendes* i *das wesentliche Was der Dinge* te *Bestimmung* Bonitz rabi *Wesenheit, das Wesenswas*, ali i *Wesensbestimmung*. Dakle, umjesto složenijih sintagma rabi jednostavnije, nešto manje bliske izrazu izvornika, ali povezanije izraze. U tome i jest manja rekonstruktivnost izraza izvornika, a veća interpretativnost.

Pogledajmo sada glasoviti engleski prijevod Williama Davida Rossa:[16]

> Things are said to be (i) in an accidental sense, (2) by their own nature. (i)

[15] Bonitz, Hermann (prijevod), izd. 1966.: Aristoteles. *Metaphysik*, Rowohlt.

[16] Ross, William David (prijevod) 1908., [2]1928.: *Works of Aristotle.* Volume VIII: *Metaphysica*, Oxford: Oxford Clarendon Press.

> In an accidental sense, e.g., we say * the righteous doer is musical, and the man is musical , and the musician is a man ... (2) The kinds of essential being are precisely those that are indicated by the figures of predication; for the senses of being are just as many as these figures. Since, then, some predicates indicate what the subject is, others its quality, others quantity, others relation, others activity or passivity, others its where, others its when, being has a meaning answering to each of these.
>
> We call substance (i) the simple bodies, i. e. earth and fire and water and everything of the sort, and in general bodies and the things composed of them, both animals and divine beings, and the parts of these. All these are called substance because they are not predicated of a subject but everything else is predicated of them. ... (4) The essence, the formula of which is a definition, is also called the substance of each thing.

Tu se izrazi κατὰ συμβεβηκός i καθ᾽ αὑτό prevode *in an accidental sense* i *by their own nature* (latinizmima i interpretativno), τὰ σχήματα τῆς κατηγορίας prevode se kao *figures of predication* (kao u latinskome prijevodu), τί ἐστι, ποιόν, ποσόν, πρός τι, ποιεῖν, πάσχειν, πού, ποτέ prevode se kao *what the subject is, its quality, quantity, relation, activity or passivity, its where , its when* (osim prvoga i dva zadnja, ne pitanjima nego pojmovima); napokon, οὐσία i τὸ τί ἦν εἶναι prevode se kao *substance* (kao latinski) i *essence* (latinizmom, ne pitanjem kao grčki i kao Bessarion, nego pojmom) te ὁρισμός kao *definition* i λόγος kao *formula* (!).

Evo, prije hrvatskoga, još jedan engleski prijevod, ovaj put Hugha Tredennicka:[17]

> ”Being” means (1.) accidental being, (2.) absolute being. (1.) E.g., we say that the upright person ”is” cultured, and that the man ”is” cultured... The senses of essential being are those which are indicated by the figures of predication; for ”being” has as many senses as there are ways of predication. Now since some predicates indicate (a) what a thing is, and others its (b) quality, (c) quantity, (d) relation, (e) activity or passivity, (f) place, (g) time, to each of these corresponds a sense of ”being.”
>
> ”Substance” means (a) simple bodies, e.g. earth, fire, water and the like; and in general bodies, and the things, animal or divine, including their parts, which are composed of bodies. All these are called substances because they are not predicated of any substrate, but other things are predicated of them... Again, the ***essence*** , whose formula is the definition, is also called the substance of each particular thing.

Tu se izrazi κατὰ συμβεβηκός i καθ᾽ αὑτό prevode *accidental being* i

[17] Tredennick, Hugh (prijevod) 1933., 1989.: Aristotle. *Aristotle in 23 Volumes*, Vols. 17, 18, transl. by H. T., Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.

absolute being (latinizmima i interpretativno), τὰ σχήματα τῆς κατηγορίας prevode se kao *figures of predication* (kao u latinskome prijevodu i kao Ross), τί ἐστι, ποιόν, ποσόν, πρός τι, ποιεῖν, πάσχειν, πού, ποτέ prevode se kao *what a thing is, quality, quantity, relation, activity, passivity, place, time* (osim prvoga, ne pitanjima nego pojmovima, pet puta kao Ross); napokon, οὐσία i τὸ τί ἦν εἶναι prevode se kao *substance* i *essence* (latinizmima, ne pitanjem nego pojmom, jednako kao Ross) te ὁρισμός kao *definition* i λόγος kao *formula* (oboje jednako kao Ross).

Vrlo je očito koliko engleski prijevodi duguju latinskim prijevodima i nazivlju (ali su mnogo manje vjerni izričaju izvornika nego Bessarionov, ne rekonstruiraju ga u jeziku prijevoda) i mnogo duguju tradiciji skolastičke i sveučilišne interpretacije. Moglo bi se reći da slijede *praecedentia* i da imaju "empiristički" pristup. Iako su na taj način (zbog jezika dosta neizbježno) udaljeni od izvornika, u svojoj su to vrsti izvrsni prijevodi.

Napokon, pogledajmo hrvatski prijevod Tomislava Ladana:[18]

> Biće se jednom govori po prigotku, jednom po sebi; prema prigotku, kao kad kažemo da je tkogod (pravedan) obrazovan, i da je čovjek obrazovan... O stvarima se kaže da jesu po sebi onako kako pokazuju obrasci priroka; jer kolikostruko se oni izriču tolikostruko se i bitak označuje. A budući od priroka (ili pridjevaka) jedni označuju što jest, drugi kakvo, treći koliko, četvrti prema čemu je što, neki opet tvorbu ili trpnju, neki gdje, neki kad — svakomu od tih bitak isto označuje.
>
> ...Bivstvo se nazivaju i jednostavna tijela, kao zemlja, oganj, voda i slično, te u cijelosti tjelesa i od njih sastavljene životinje i božanska bića i njihovi dijelovi. Sva se ta nazivaju bivstva jer se ne pririču kakvu podmetu, nego se druge stvari njima pririču... Uz to, i bit, kojoj je pojam odredba, također se naziva bivstvo svake pojedinačnosti.

Tu se izrazi κατὰ συμβεβηκός i καθ᾽ αὑτό prevode *po prigotku* i *po sebi*, τὰ σχήματα τῆς κατηγορίας prevode se kao *obrasci priroka*, τί ἐστι, ποιόν, ποσόν, πρός τι, ποιεῖν, πάσχειν, πού, ποτέ prevode se kao *što jest, kakvo, koliko, prema čemu je što, tvorbu, trpnju, gdje, kad*; napokon, οὐσία i τὸ τί ἦν εἶναι prevode se kao *bivstvo* i *bit* (jedino je tu izgubljen upitni izričaj) te ὁρισμός kao *odredba* i λόγος kao *pojam*.

Prijevod je virtuozan, kao i Bessarionov. Izričaj izgleda gotovo jednako kao grčki tekst, a razumljiv je na hrvatskome. Drugom sam prilikom pokazao koliko je Ladanov prijevod, ne samo skladniji, nego i razumljiviji od drugih južnoslavenskih prijevoda.[19] Možda bi bio još savršeniji da

[18] Ladan, Tomislav (prijevod) bilingv. izd. 1992.: Aristotel. *Metafizika,* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

[19] Ježić, Mislav 1987.: O prijevodima Aristotela u nas, *Godišnjak za povijest filozofi-*

je umj. »svakomu [...] bitak isto označuje« preveo »to isto«, kao Bessarion »idem ipsum«; da je možda umj. »tvorbu i trpnju« uporabio »činidbu i trpnju« (no izgubio bi nešto od ljepote radi nešto veće jasnoće); te, što je važnije, da su mu dopustili da prevede, umj. »biće« (vidjeli smo da je to u Theodora Raithuskoga prijevod za τὸ εἶναι, a ne τὸ ὄν; no u novije se vrijeme uobičajilo usprkos tvorbi obratno) i »bivstvo« (izvedeno od *bivati*, a ne *biti*) — »suće« (*sǫšte*) i »sućina« (*sǫštije, sǫšt-ina*), ali mu to, navodno, filozofski redaktor nije dopustio. Tada bi bio posve u ćirilometodskoj tradiciji, i blizak grčkomu izvorniku kao Bessarion (koji ipak i sam ima *substantia* za οὐσία, kako se uobičajilo u latinskome, ali se je time izgubila etimološka i semantička veza grčkih nazivaka), pa i više, jer bi odnos nazivaka *suće* i *sućina* točno odgovarao odnosu nazivaka τὸ ὄν i ἡ οὐσία u grčkome. No i ovako je izvorniku bliži od navedenih izvrsnih prevoditelja na druge jezike, čak i njemački.

Nadam se da su ovi primjeri prijevoda jednoga odlomka iz Aristotelove *Metafizike* zorno oprimjerili i potvrdili ono što smo iz osnovnih znanja o političkoj, socijalnoj i kulturnoj povijesti europskih jezika mogli i predvidjeti. A predvidjevši, mogli smo to na ovim primjerima filozofskoga teksta, u ovome slučaju prijevoda istoga odlomka (jer su prijevodi najusporedljiviji tekstovi), prepoznati i razumjeti. Zahvaljujući tomu mogli smo i više cijeniti prijevode koje smo ogledali.

Usput napomenimo da to pokazuje da su i prijevodi filozofskih tekstova; osobito klasičnih i ključnih tekstova, dio jezične i filozofijske baštine stečene na jeziku prijevoda. Iako su izvorna filozofska djela ono što neku sredinu i kulturu odlikuje u međunarodnoj kulturi i filozofiji, dobri prijevodi bitno obogaćuju vlastitu nacionalnu kulturu, predstavljaju na svoj način i njenu filozofijsku kulturu, a bitno pridonose i stvaranju boljih i vrjednijih izvornih filozofijskih djela u svojoj sredini.

**

Iz toga slijedi za našu prvu tezu da filozofski pisac, samo pod pretpostavkom da je umješan u hrvatskome, vjerojatno ne bi izabrao neki drugi, svjetski jezik za filozofsko izraživanje zato što bi mislio da je taj razvijeniji no što bi mogao biti hrvatski, nego vjerojatno jedino zato da piše jezikom općenitije raširenim i rabljenim od hrvatskoga.

---

je (Zagreb) 5/1987., br. 5, 585—308; 1989.: isto, u: Ježić, Mislav: *Mišljenje i riječ o bitku u svijetu. Filozofsko-filološki ogledi*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 141—162. Tu sam i odabrao za primjer ovaj odlomak iz knjige Δ jer sadrži mnogo nazivlja i dovoljno složenu skladnju pa su navodi u ovome članku lako usporedivi i sa srpskim prijevodom Branka Gavele.

Za drugu tezu iz toga slijedi da će onaj tko filozofiju shvaća kao osobni životni poziv, ili kao intelektualnu zauzetost u zajednici u kojoj živi, imati dobra razloga misliti i pisati hrvatski jer mu vlastiti jezik može omogućiti prisnost s mišljenjem i jezično stvaralaštvo koje može pratiti misao. U nečem je to možda u hrvatskome i lakše nego u mnogim drugim kulturnim jezicima. Tko se za to odluči, ako ima što ponuditi, obogatit će vlastitu kulturu svojim filozofskim stvaralaštvom, zauzetošću ili dubinom uvida. Naravno, svatko bi trebao nastojati dovoljno ovladati i klasičnim i stranim jezicima da mogne pisati i na stranim jezicima radove kojima se želi obratiti široj međunarodnoj stručnoj zajednici. To nije u proturječju s pisanjem na hrvatskome, nego se uzajamno dopunjuje. Vjerojatno se ono što se može postići jednim, teže može postići drugim. Misao jest jača od jezika i može ga stvarati i razvijati. A ako je dovoljno jaka, naravno da će naći načina da se izrazi i na stranu jeziku i imat će što podariti i međunarodnomu krugu sugovornika i čitatelja. (Ipak, vjerojatnije je da će pisanje na stranu jeziku rjeđe polučivati prave filozofijske učinke nego stručne učinke u postizanju vlastite afirmacije izvan granica zemlje u užim stručnim krugovima. No i to je svakako vrijedno truda iako nikoga ne čini filozofom, nego samo međunarodno priznatim članom akademske zajednice.)

U pogledu treće teze da ima oblika filozofijskoga mišljenja koji zahtijevaju primjeren stupanj razvoja jezika, treba reći da, ako se na nekome jeziku ne bude izraživala i pisala filozofija, ili znanost, ili umjetnička djela, koji bi svi pridonosili njegovu razvoju, taj će jezik izgubiti dio funkcija u svojoj kulturi, postupno će prestati biti književni ili standardni jezik, i degradirat će se kako se to nekim jezicima i znalo dogoditi u povijesti. U tome je povijest engleskoga jedan od slikovitih primjera. Veliki su jezici u manjoj opasnosti od srednjih poput hrvatskoga i manjih od njega u Europi i svijetu. Ako ne želimo da nam se dogodi gubitak književnoga jezika, moramo na njem raditi, misliti i njegovati ga. U svakoj zajednici koja drži do sebe to se cijeni. Ne cijeni se samo u sredini niske kulture! Sreća je u toj dilemi kojim jezikom pisati u struci, ili kojim jezikom pisati filozofiju, da se poznavanje stranih, i osobito klasičnih jezika, i poznavanje vlastitoga jezika uzajamno potpomažu, a zanemarivanje jednoga nerijetko slabi i izglede za dobro vladanje drugim.

Napokon, da bi se moglo filozofski izraživati na nekome jeziku, on se mora kao značenjski i priopćajni sustav njegovati i osposobljavati da omogući izraživanje različitih misaonih sadržaja i različitih načina mišljenja. Hrvatski će filozof na engleskome, kineskome ili hindskome imati veću publiku i šire stručne krugove koji bi ga mogli čitati, citirati i surađivati s njime na kakvim međunarodno financiranim projektima, ali će imati

mnogo manje izglede da pomogne u razvoju nekoga od tih jezika i utječe na njihove govornike, nego što ih ima da pomogne u razvoju hrvatskoga jezika, manje izgleda da na njima izrazi nove i neočekivane misli za koje se nisu razvili primjereni načini izražavanja, nego na vlastitome jeziku. A kada ih izrazi na vlastitome jeziku, lakše će ih izraziti i na drugima.

Vlastita kultura i vlastiti jezik, pa tako i naša hrvatska kultura i hrvatski jezik, samo su živ dio svjetske kulture i obilja jezika u svijetu, od kojih su neki i svjetski jezici. Vlastita kultura i svjetska kultura ne isključuju se nego dopunjuju u životu svake obrazovane osobe. Vlastita kultura i jezik most su prema razumijevanju klasičnih i stranih jezika i kultura, i mnogo ćemo lakše do njih doći ako taj most izgrađujemo nego ako ga porušimo, jer bi se moglo dogoditi da onda do drugih i ne uspijemo preplivati!

Philosophy, Thought, Culture and Language — Some General Considerations

Abstract

Concerning the relationship of Philosophy and the Croatian language questions may be raised on different levels:

Should one in Croatia write about Philosophy in Croatian, or in some world language: English, Chinese, Hindi, Spanish? Or in both?

Do all the works of Croatian authors belong to Croatian Philosophy, or only those written in the Croatian language? Or may even the works of foreign and universally aknowledged authors, when translated into Croatian, belong in a way to Croatian Philosophy?

Is Croatian Philosophy a part of the Croatian culture or not?

Is Philosophy an international *profession* in which career and scientometric (bibliometric) 'excellence' should be the goal, just like in Chemistry or Technology? Or is Philosophy *engaged thinking* about fundamental existential, ontological, cognitive and ethical questions for one's own sake as well as for the sake of others — all of those to whom these questions matter? Is the relevance of these questions personal or universal, or both?

How are philosophical questions and argumentation formulated in different languages, and how are they translated from one language to another?

What are the stimulating factors and what are the limitations if one writes a philosophical text in one's own mother-tongue, and what if one writes it in a foreign or a world language?

Are there some conditions for a language to be or not to be 'philosophical'?

The paper discusses the concepts of opposite processes of language change and language development, and illustrates how language change endangers

and limits while language development creates and enhances the potential of a language to express cultural contents, values, refined feelings and elaborate thoughts, including philosphy. Both processes are exemplified on classical European languages, Greek and Latin, and on modern ones such as French, English, German and Croatian. In their history, these languages provide evidence of their desintegration or degeneration in some periods, and of their regeneration and rich development in others. Complex interaction of European modern and classical languages enabled them all to function as literary and standard languages in all functional styles, but on different grounds and with different linguistic means. Any of these languages will continue functionning as a standard language only if it encompasses all functional styles, and if it does not, it will become unable to express its own as well as international culture.

The paper shows how the Croatian language functions in the realm of philosophical style, even more freely than some major languages. Therefore, there can be good reasons for a Croatian author to write about philosophy in major world languages in order to achieve a professional career, or to spread his message to a broader audience, but not in order to be able to express more elaborately philosophical thoughts. There are, on the other hand, equally good reasons to write in Croatian in order to contribute to the Croatian culture, or in order to think in a more relaxed, genuine and creative way.

Ključne riječi: filozofija, mišljenje, kultura, jezik

Key words: philosophy, thought, culture, language